

EGY LAP AZ ÖSSZEHASOŒNLÍTÓ IRODA- LOM TÖRTÉNETBŐL.

Bevezetés a Testvér gyűlölség tragikuma cz. tanulmányhoz. Irta és felolvasta az Erdélyi Múzeum-egylet bölc.-, nyelv-, és történelemtudományi szakosztályának 1888. január 29-én tartott közgyűlése alkalmával

HEGEDŰS ISTVÁN.

A múlt semesterben a Testvér gyűlölség tragikuma cím alatt publicum-előadásokat tartottam, melyekben Aiskhylos „Hetén Theba ellen“, Euripides „Phoenissae“ és Schiller „Braut von Messina“ című tragédiáinak egybehasonlítása útján megkísértém az összehasonlító irodalomtörténet helyes módszerét, termékenyítő hatását mintegy szemléleti példákban bemutatni. E bevezetés célja az általános nézőpontokat feltüntetni, melyeket az összehasonlító irodalomtörténet buvárának követnie kell és a melyek érvényesítése a klasszikai irodalom világirodalmi jelentőségét emelni van hivatva. A renaissance forrásait kutatva: ma is eleven hatását érezzük át újból meg újból a valódi klasszikai szellemnek.

A költészet az emberiség pszichológiai rajzát adja, mely rajzban mindig ugyanazon alapvonásokat lehet felfedezni. Az emberi szív alapszenvedélyei, indulatai a különböző korokban, különböző nemzeteknél öltöttek légyen bármely alakot, szólaltak légyen meg bármely nyelven: ugyanazon közös jelleggel bírnak. Évszázadok mulva is viszhangzanak az emberi természet igaz, valódi hangjai, mert a leg-sajátságosabb viszonyok, a legzárkózottabb népelet sem vonhatnak elválasztó falakat az emberi szívek közt. Újból meg újból kitörnek a feledhetetlen édes hangok; újból meg újból megráznak az emberi természetünk belszervezetét megtámadó és dülő szenvedélyek, vak indulatok; újból meg újból sirjuk a részvét könnyeit, valahányszor

a természetszötte viszonyokat széttépi a kérlelhetlen végzet: a külső vagy belső fatum.

De nemcsak az öröm és fájdalom, a szerelem és gyűlölet, részvét és irigység, harag és rokonszenv, kétségbeesés és remény ismétlődnek a különböző népek geniusát visszatükröző irodalmak termékeiben; nemcsak a felindult, a háborgó, nemcsak az elnyugvó és kiengesztelt sziv rajza talál közös vonásokat; hanem a jellem, a typicussá vált habitusba átment sajátosságok, a legkülönlegesebb viszonyok közt kifejlett egyéniségek arcvonásai is testvéri származást mutatnak. Az emberiség közös eredete, egységes fejlődése, megmérhetlen távolságain túl a térnek és időnek mindegyre előtör. Mint némely romanticus szindarab megoldását rendszeren az egymástól elszakított testvéreknek egy-egy törött szivdarabot mutató jelvény által való felismerése idézi elő: a törött szivdarabot felismerjük az egymástól messze eső népek dalaiban, meséiben, mondáiban, kifejezéseiben tropusaiban, költészetében.

Az irodalom-történet az összehasonlító szempontokat viszi be az egyes korok és egyes írói egyéniségek elemzésébe hogy kimutassa azon solidaris kötelékeket, melyek a nemzeteket egybefűzik. Mennyivel szorosabb kapcsolatot teremtenek az izlés bizonyos megállapított formái, a különböző korokon átvonuló irodalmi eszmények és a több századokon át hagyományról hagyományra szállt irodalmi emlékek, melyek észrevétlenül belopódnak az egyes írók gondolatvilágába, képzelműk körébe, szemléletüket gazdagítják képekkel, nyelvüket gazdagítják kifejezésekkel! A jó öreg Ennius azt hívé, hogy bele Homér lelke szállt; Ennius folytatója Vergilius és Vergiliusé Tasso Hogy Dantet az alvilágban Vergilius vezérli: e kép jelképezi az egyes korok egymásra való hatását.

És ha végig tekintünk a világirodalom nagy áramlatain: erősebb, mélyebb forrásból fakadó, messzibb hatásu egy sem volt, mint a klasszikus, mely a megújulás bámulatos képességét adta meg az egyes irodalmaknak: az egyes nemzetek irodalmi nevelőjévé vált; a renaissance forrásává. Sokszor elmondták, hogy minek köszönheti a klasszicizmus e bámulatos hatást. Újabban kétségbe vonták, harcot is indítottak ellene. De mindig megőrzött valamit ez irodalom megújodást teremtő ihletéséből.

Nem szándékom az okokat firkezésni, csak annyit jegyzek meg,

hogy a klasszikus irodalom rendkívüli hatásának titka abban van, mert szép ez irodalom. És szép azért, mert az emberi természet örök és tipikus vonásait (tehát nem esetleges és bizarr formáit) fejezte ki plastikai egyszerűséggel és természetességgel. A természet őszinte és igaz nyilatkozásait megéri minden nép. És jól esett a valódi embert, az igazi embert szemlélni a maga kidomborított valóságában. Mint a görög szobor, vagy ruhátlan, vagy csak a jellemző test-kifejezés kidomborítása érdekében türi meg a ruhát: ép úgy a klasszikus költészet az emberi természet hű kifejezését igyekszik adni a lehető legegyszerűbb eszközökkel.

Igy alkotta meg a görög-római nép mondáit, mythosait. Nagy vonásokban itt azokat a nagy szenvedélyeket, a szívek azon örök rugóit látjuk működésbe hozva, melyek nem pihennek a legfeszesebb műveltségi korban sem. Az összehasonlító irodalomtörténet éppen az által tesz jó szolgálatot az egyes korok irodalmának, hogy az egyező, a találó vonások fölfedezése által az illető kor különleges jellemét annál szemlélhetőbbé teszi. Az egyes népek pszichológiai jellemét a nép-psyché öröklött és átvett sajátosságai felhasználásával érthetővé teszi. De kivált az egyes nagy költők és írók költői és írói egyéniségét domborítja ki szemlélhető elevenséggel: az irodalmi ideálok hatása alatt tüntetvén föl az egyéniségek fejlődését. Ha valaki a népmesék vándorútját követi az összehasonlító nyelvtudomány és összehasonlító mythologia kalauzolása mellett: meglepő találkozást fedez fel a népköltés e megbecsülhetlen alkotásaiban. A ki pedig a művelt népek költőit hasonlítja egybe: az irodalmi iskola nyomát fedezi fel a különböző korok és nemzetek költőinél.

Plautustól vesz át anyagot az *Avare* és *Amphitryon* számára Molière, *Tévedések vigjátéka* számára Shakespeare, a *Schatz* számára Lessing, Euripides lesz Racine mestere és ugyanő Goethét *Iphigenia* írására serkenti, *Atreus* és *Thyestes* testvér-gyűlölsége latin, francia és olasz drámák tárgyát alkotja.

Beöthy Zsolt összehasonlítást tesz a „Tragicumról“ kitünő gonddal és mélyreható szellemben írott művében *Antigone* és *Tompa Bosnyák Zsófiája* közt. Ezen hasonlítás mintegy felkölti az összehasonlító irodalom buvárlat módszerére vonatkozó azon kérdést: Meddig terjedhet az egybehasonlítás? Mik az egybehasonlítás korlátai?

Ha Villemain Pindaros és Bossuet közti párhuzamra okot

talál a thebai lantos vallásos meghatottságában, ethikai gondolatokban gazdag írásmódjában, fejedelmi egyénnel szemben alkalmazott allegorikus célzataiban, képeiben, az emberi élet törékeny és az isteni oltalom nélkül álomszerű értékének, a vallásos hangulatból alkotott megdicsőüléssel való szembeállításában: oly messze tévedett az összehasonlító irodalomtörténet valódi termékeny módszerétől, hogy a véletlen találkozás, a „magna ingenia saepe conveniunt”-féle tüneményen kívül, semmi tudományos eredményt nem hoz létre.

Az egymás mellé állítással két kort, két népet, két környezetet, két népegyedet visszatükröző két költő vagy író vagy műalkotó kölcsönös viszonyát kell földerítnie. Mi célból? Mi haszonnal?

Hogy a tanítvány eredetiségét kitüntesse a mesterrel szemben, hogy a mester termékenyítő hatását megmutassa a tanítványon; de meg a távol irodalmak kölcsönös nevelő befolyását, meg a műveltség solidaris nagy egységét, meg az emberi psyche végtelenében a fölismeret nyomokat, állomáshelyeket; mert é nyomok, ez állomáshelyek pszichológiai mély bepillantáshoz szoktatnak és nem a legszebb hódolat-e a valódi geniusok iránt, ha életük, fejlődésük bensőbb magyarázatát, értékelését eszközöljük az egybehasonlítás útján?

Ha elolvassuk Max Müllernek: *the migration of fables* cz. kitünő értekezését,¹⁾ a valódi helyes módszer alkalmazását találja meg a *La Fontaine: La laitière et le pot au lait* cz. híres mcséje vándorútjának bemutatásában. Meglepő útazása a nagyzás emberi gyengeségének illusztrálására írott indiai mesének, mely a sanskrt Panka-Tantrából indul el Kr. u. 500—600 évvel és *La Fontaine*-nál nyer valódi klasszikus alakot 1678-ban. A sanskrt mesét Chosroés Nustirvan persa király pehlevi nyelvre fordíttatja Barzuyeh udvari orvos által. Al-manzor kaliffa fordíttatja a *arabra* 750 tájt. Innét erednek a latin, görög, spanyol, olasz, angol, francia fordítások. *La Fontaine* körülbelől az 1644-iki francia fordítást használta. Az indiai mesében egy brahman összekéregtetett egy csomó rizst. Egy fazékban teszi félre a fölösleget. Fölakasztja fazakát. Ágyát alája taszítja. Az ágyra dül és el kezd álmodozni. Ha éhség volna — álmában gondolja — eladnám és kapnék száz rupit. Ezen

¹⁾ *Contemporary Review* 1870. folyamában jelent meg. Francia fordításban olvastam: *Essais sur la Mythologie comparée*. George Perrot. Páris, 1874.

vásárolnék kecskéket; a kecskék árán tehenet; a tehen bornyuit eladnám, vennék bivalyokat, azután kikerül egész gazdaság, egy gazdag brahman leányát venném el. Születnék a fiam. Mikor már akkorára nő a fiu, hogy térdén ringathatja, akkor egy alkalommal a brahman olvasásba merül. A gyermek meglátja, felé szalad, hogy hintáztassa térdén. De közel megy a lóhoz. Az anyjának hiába kiált a brahman; mert elmerülve foglalatosságában, nem hallja. Ekkor méregbe jó, rug egyet és . . . összetörik ágya fölött a fazék, kiömlik a rizs. Vége a kolduló brahman álmának. A Hitopadesaban a brahman már egy fazakashoz tér be egy tál rizszel. A nagy hőségben elszunynad egy pálczával kezében. Szövi álmát és midőn már gazdagnak álmodja magát, négy asszonyt is álmodik, kiket nőül vesz. Kegyenczévé teszi a legszebbet. A többi ezért összeháborodik. Ő az asszonyokat a pálczával meg akarja fékezni és nem csak a maga tálat töri össze, de a fazakas boltjába is nagy kárt csinál. A kárpótlás mindenéből kifosztja.

A középkorban egy arab-latīn fordításban már a rizs helyett egy olajos korsó van Rabelais Gargantua-jába előadja: miként lehetne meghódítani a világot; természetesen klasszikus czélzattal. Ekkor V.-Károlyhoz egy kalandor Echephron így szól: Félek, hogy a válalat olyan lesz mint a tejes bögre meséjében történik, melyből egy czizmadia gazdaggá tette magát (t. i. álmában) és összetörvén a bögrét, nem maradt mit ebédeljen. Ime Perrette tejes bögréje. Mily üde elevenséget lehel La Fontaine a maga alakjába, ki megálmodott nyája között ugrál örömeiben. A tejes bögre lehull, széttörik:

Adieu veau, vache, cochon, couvée
 La dame de ces biens, quittant d'un oeil marri
 La fortune ainsi repandue,
 Va s'excuter à son mari,
 En grand danger d'être battue.

Csak futtába érintém a valódi összehasonlítás módszerét feltüntető e jelen példát, melynek párját adja ugyan csak Max Müller a Buddha legendájában melyet Damascenus János Barlaam et Joasaph vagy Josaphat-jában ültetett át keresztyén szellemben alakítván át az ind legendát. A Lalita Vistara-ban olvasható legenda Buddha szüntetéséről és nevekedéséről, missiójáról keresztyén allegoriává lesz. Mi lehet az összekötő kapocs e két szellem közt? Az asketismus

szelleme, mely a középkor spiritualis világnézetében ép oly mélyen gyökerezett, mint a buddhismus egyenes kifejlődése volt az indiai várna szellemenben, kiváltságossá vált papi várna-felfogással.

Ugyan ő az egy nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben a szavak vándorlását bámulatra méltó elmecclel mutatja ki, mely néha a szóleszármaztatást a történelmi eszmék filiatöjához hasonló széles körre teszjeszti ki. Hogy ebben van veszély: elég a kellem istennőinek a kharisoknak a sanskrit napisten lovai: s Harit nevéből leszármaztatására utalnunk. Valamint a Vedában a Duhita Divah, Djaus leánya, a görögöknél Kharis a hajnal, Zeus leánya. A kellemek neve, kikhez Pindaros a XIV. ol. odában oly fenkölt szellemü fohászt emel, a ghar gyökből származnék, mely olajjal fényesítést jelent, melyből a gharta, mely olvasztott vajt jelent, is származik. Azt mondom, hogy veszély rejlik az etymologiai mese magyarázatban. Curtius nem ok nélkül emelte föl szavát $\alpha \chi \rho \alpha, \chi \alpha \rho \omega, \chi \alpha \rho \iota \zeta \omega \mu \alpha$ stb szavak érdekében azon felfogás ellen, hogy a Kharisok a Hajnal paripáinak felelnének meg. Az összehasonlító nyelvtudomány módszérének elvei határozott alakot csak az utóbbi időkben öltének; az összehasonlító mythologia még a gyermeki korban élő tudományok merész-ségével bir; de az összehasonlító irodalom-történetnek hosszú multja van. Már Halicarnassusi Dionysios, Longinos aesthetikai megjegyzései egy Demosthnes, egy Lysiasról, Thukydidés felől, Quintilian ins. orat. X. könyve az alexandriai grammatikusok, Aristoteles, Horatius és az újabb kor aesthetikai méltatásai gazdag anyaghalmazt gyűjtöttek egybe. Egy pár elv már kezd szilárd alakot öltetni. Ilyen a népmese vándorlásnál a nyelvbéli érintkezés kimutatásának szüksége; de azért több népeket közös hitéletben egybeolvasztó egyetemes eszmék az egymással nyelvi érintkezésbe nem lépett népeknél is hasonló meséket teremt. A szél fú, ki tudja honnét, ki tudja hová? De alig van termékenyebb foglalkozás mint a népköltés termékeinek vándorlását megfigyelni. A növények elterjedésének hatalmas eszköze a légáramlatok által tova szállított vizpárák lecsapódása. Távoli népek és korok közt a szellem áramlatai vizsik a kedély mélyébe telített csirákat és oly találkozások kimutathatók, melyek meglepnek első pillanatban; de a tudományos buvárlat szellemét hívják föl. Igy pl. Kömives Kelemné, az Argesi zárda közti párhuzam, az Arta hidja építésével való

egybevetése. Még egy váratlan találkozást mutatunk be a Szent-Anna tó regéje és az angol Coventry egy regéje közt:

*

A Szent Anna-tó regéjét Orbán Balázs igyekszik lehető hiven a nép ajkáról hallott alakban adni: A székelyföld leírása, írta Orbán Balázs, Pest 1869, III. 74-75 l.

Két testvér vetélkedik. Az egyik, egy gazdag idegen, aranyos fogatát hamis koczkajátékkal elnyeri. — Ezzel hajt bátyjához. Ez visszatorlásul 8 szűz leányból készít fogatot. Meztelenül fogja be őket. Anna áll élükön. Nem akar mozdulni. Annát ostorral sújtja, hogy vére kiszökken. Térdre rogy. Megátkozza a gonosz váruurat. A vár elsüllyed. Felette tó támad, melyben sárkány nyá lesz a gonosz földesúr, a többi szűz nefelejts. Anna védszentje lesz a tónak és megisztítja a tót a sárkánytól. Más versio szerint 7 szűz a tó felett lebeg haza. Anna a fogat aranyos hámát eladja; árán kápolnát emel. Egész életét jótékonyágban tölti. Halála után szentté avatják. Búcsujárás helye lesz a kápolna.

Tennyson költeménye Godiva (The poetical works of Alfred Tennyson, copyright edition. Leipzig. 1860. IV. 123. lap.) így kezdődik:

„Vonatra vártam ép Coventriban
A szolgálak között a hid karára dülve
A három tornyot láttam messziről
S szövém a várról élő e regét . . .“

Coventry ura kegyetlen, zsarol. A nép nem bírja a robotot. Az anyák hozták gyermekeiket és jajveszékelték.

„Oh jaj, oh elveszünk! . . .“

Godiva megszánja őket. Fölkereste urát és ott találta kutyái közt, hosszú szakálla előtte lengett. Tolmácsolja Godiva a nép panaszát. . .

Az ur büszkén felelte:

„Biz' a kis ujjad sem fájulna meg
Ily nyomorultakért! — Meghálnék értök, mondá
A jó nő . . . Az ur gúnyosan felel:
Ejej, hadd; ez csak szóbeszéd.

Godiva:

Oh jaj — —

Jó! Tégy próbára, mit tennék meg értük — —
Ekkor mondá a gróf, oly durva szívből, milyen
Ezsau keze: Lovagold át a várost meztelen
S visszavonom . . .

Godiva hirnököket küld szét, kikiáltja a szörnyű feltételt, de á mely megszabadítja a népet. Ha tehát szeretik őt:

Egy szem se nézze, midőn áthalad.

Gyönyörűen van festve a szűzi szemérem félelme, a mint levetkőzik s végig suhan a városon:

Eb csaholás

Lángba borítá; lova dobaján
Ereit átfutá a borzadály,
Vak falon támadt ezer rés, nyílás:
Tetőkről százan meredtek reá,
De mégis végig vágatott a nő,
A míg az orgonák fehér virágit
Csillogni látta a goth kapun át.
És visszatért; ruhája: szűz szemérme.

Csak egy galád ficzkó, egy sártömeg,
Vájt kandikálni egy rést a falon
És leskelődött . . . de kifolyt szeme.
Sötét ború szállt látására tüstént,
Még mielőtt gaz vágya teljesült.
Rosszul használt szemét az ég kioltá —
Őrködve fenn, a jó asszony felett — —
És ő nem tudva róla, elhaladt.

Így törle el a robotot.

Szerzett magának örök szép nevet.

Feljogosít-e valami ez összevetésre? Igen: a keresztyén vallás spiritualis szelleme, mely a női szemérmert isteni oltalomban részesíti. Az egymástól különböző két népnél, az angolnál és székelynél ugyanazon irányban teremti meg legendájokat.

Tennyson teljesen megbízható tolmácsa a népköltésnek, Ép azért fogadhatom el e monda létezését. Godiva-ban semmi sincs a vallásos legenda szentesítéséből, de a szellemre rá lehet ismerni. Csak hasonlítsuk egybe ezzel, nem az Ovidius Metamorphoseon-jából, mely frivol szellemben fecsegi el a Daphne regéjét; a szűzi szemérem megható védelmét, sem Actaeon regéjét, hanem Pindarosnál azt a megragadó passust, midőn a Kyrana iránt lángoló szerelemre gyuladó Apollonak a kentaur Kheiron é tanácsot adja (IX. pyth. 39 és köv.)

*Κρηταί κλειδες ἐντί σοφᾶς παιθοῦς ἱερᾶν φιλοτάτων
φοῖβε, καὶ ἐν τε θεοῖς τῶντο κἀνδρώποισι ὁμῶς
αἰδέοντι, ἃ μφαδὸν ἀδείας τυχεῖν τὸ πρῶτον εὐνάς.*

A női szemérem szentsége a görög költészetben. Ily egybehasonlítás biztos nyomon halad, mert az örök emberiség egyik leggyöngédebb, legédesebb vonását fedezi föl.

Mint Göthe *Faust*-jában e nagy szellem egész életének különböző phasisai visszatükröződnek, úgy vonul át egy-egy monda évszázadon keresztül. Az összehasonlítás nem a dilettans gyönyörét adja meg, de a lélekbuvárnak, a művelődés-történet kutatójának nyújt homoly foglalkozást. Én egy ily tárgyat vettem előadásaim tárgyául. A monda, a mese máskép alakul azon költők kezében, kiket egymás mellé állítottam egy közös eszme talapzatán. E közös eszme: a testvérgyűlölet tragikuma. Nagyon szerencés gondolatnak tartottam Saint Marc Girardin eszméjét, ki szép irodalmi fejtegetések egész sorát fűzte egy-egy alap szenvedély rajzolásához: *De l'usage des passions dans le drame**) cz. öt kötetes munkájában.

Szerencés gondolatnak tartottam azért, mert ha a klasszikus irodalom ép annak köszönheti a maga kiváló hatását az egyes irodalmak újjá teremtésére, hogy az emberiség őszinte hangján szóló a népekhez; ez irodalom egyes termékei viszonyának nyomozása a modern népek irodalmi termékeihez: ez őszinte hang újból meg újból való megszólaltatása ránk nézve. Három nagy szellemnek egy közös thema kidolgozásában tanúsított congenialitása és úgy akkor a különböző izlés változása következtében beállt különbségek fejtegetése által: az izlés történetéből egy lapot mutatok be, mely a klasszikus világ határain túl megnyitja az egyetemes irodalom széles mezejét.

Aiskhylos és Euripides közt bár aránylag csekély idő távolságra, egész korszak távolság van. Euripides és Schiller közt a nagy időbeli és térbeli távolság mellett is felette nagy közelség található.

Schiller kísérlete, hogy a klasszikus drámát a maga eredeti formájában állítsa vissza: egyike az izlés legérdekesebb kísérleteinek, melynek meghiúsulása is tanulságos, de a melynek buzgalma lehetetlen, hogy ne éreztesse velünk a klasszikus költő erőteljes hatását, műveik elévülhetetlen tüde szépségét.

*) Cours de littérature dramatique, on l'usage des passions dans le drame. Paris, 1875. 11. kiadás.